

Post65 erfgoed en de stadsvernieuwing

Samenwerken voor het behoud van de historische stad

Het mooie van post65-erfgoed is dat het om recente geschiedenis gaat, dus veel Amsterdammers hebben de bouw nog meegemaakt. Dat is vrij uniek, want tot voor kort moesten gebouwen minimaal 50 jaar oud zijn om aangewezen te kunnen worden als rijksmonument. Dit criterium gold bijvoorbeeld nog bij het aanwijzen van monumenten uit de wederopbouw, mede om die reden hanteerde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voor het onderzoek naar de wederopbouw de periode 1945 tot 1965. Inmiddels is dit onderzoek afgerond en zijn de bakens verzet naar de volgende periode. De periode van ná 1965 dus, en de karakteristieke architectuur en stedenbouw uit die periode valt zodoende onder de noemer post 65-erfgoed. Momenteel is hier veel aandacht van het erfgoedveld voor. Maar wat is dat, post 65-erfgoed? Het is immers een vrij inhoudsloze term die alleen verwijst naar een tijdsaanduiding, waarbij de begrenzing overigens gesteld is op de periode van 1965 tot 1990. In tegenstelling tot de term wederopbouw zegt dit echter niets over de belangrijkste ontwikkelingen uit die tijd die van invloed zijn geweest op de fysieke leefomgeving, noch over wat kenmerkend of typisch was of welke waarden hierbij van belang zijn.

Het gevolg is dat het al snel gaat over iconische gebouwen, gebieden of infrastructuur uit die tijd die symbool staan voor groei: economische groei, bevolkingsgroei en schaalvergroting. Bijvoorbeeld het kantoorgebouw van de Nederlandse Bank, de honingraat-flats in de Bijlmer, of het Meester Visserplein en het Maupoleum. Maar is dit wel echt typisch post65, of zijn dit de laatste uitspattingen van het modernisme? Want de omslag van het boek *Schoonheid van ons land. Architectuur* uit 1959 laat weliswaar zien dat deze architectuur op dat moment nog als toonbeeld van schoonheid gold.¹ In datzelfde jaar publiceerden een aantal architecten – waaronder Aldo van Eyck en Herman Hertzberger – al *Het verhaal van een andere gedachte*: een publicatie waarin ze afrekenden met de principes van de modernistische stedenbouw.² Ter illustratie plaatsten ze tegenover de strokenbouw uit Slotermeer een levendig terras in de straten van Rome. En ze schreven: “we staan voor de taak bewoonbare steden te maken in een reeds bijna onbewoonbaar land. Ware interieuren van de gemeenschap, opdat ieder mens weet wie hij is en waar hij is, opdat het beschermde gemoed de huizen, straten en pleinen weer kan verwarmen.” Pas ná 1965 ontstond er echt momentum voor deze visie, maar in architectuurkringen gloorde dus al enige tijd verandering aan de horizon.

Ook als we kijken naar de demografische ontwikkeling van Amsterdam in de twintigste eeuw, valt op dat tussen 1964 en 1985 geen sprake was van groei, integendeel.³ Telde de stad in 1964 nog ruim 868.000 inwoners, twintig jaar later waren dat er nog maar

675.000. Feitelijk was de situatie echter nog dramatischer, want ruim 400.000 Amsterdammers verlieten de stad, bijna de helft van het totaal, wat deels gecompenseerd werd door de instroom van jongeren uit de provincie en immigranten. Vooral gezinnen met een modaal inkomen verhuisden destijds naar één van de zogenaamde overloopgebieden, zoals Diemen, Hoorn en Purmerend, of later Lelystad en Almere. Daar vonden ze een eengezinswoning met een tuintje en een parkeerplaats voor de deur. Dat was niet zo verwonderlijk, want de Amsterdamse binnenstad en de negentiende-eeuwse volksbuurten waren in bouwkundig zeer slechte staat. Huizen waren uitgewoond, ze stonden op instorten en moesten gestut worden, of ze werden onbewoonbaar verklaard en dichtgetimmerd. Bovendien waren de woonomstandigheden slecht en verouderd, met primitief of volledig ontbrekend sanitair, schimmel, tocht en hele steile trappen, vaak twee kleine en gehorige woninkjes per verdieping, gescheiden door ouderwetse alkoven.

Rond 1970 leek sloop nog de enige oplossing. Van de 260.000 huurwoningen in de stad, stond dat lot 44.000 te wachten en nog eens 100.000 woningen moesten op z'n minst ingrijpend gerenoveerd worden.⁴ Deze opgave is de geschiedenis ingegaan als de stadsvernieuwing en werd uitgevoerd tussen 1970 en 1990. En de stadsvernieuwing is nogal pluriform: het is meer dan een bepaalde bouwstijl of een typologie en ook meer dan sloop nieuwbouw. Dat heeft alles te maken met de meerstemmigheid die eraan ten grondslag ligt. Want in tegenstelling tot voorgaande decennia – waarin een technocratische benadering bepalend was voor de ruimtelijke ontwikkeling van de stad – waren burgerinitiatieven bepalend voor de architectuur en stedenbouw van de stadsvernieuwing.⁵ Het resultaat is dat de stem van burgers er vrij letterlijk in doorklinkt. Om dat te laten zien, heb ik deze lezing opgedeeld in drie delen: eerst vertel ik hoe bewoners de rol van officieuze stadsontwikkelaars op zich namen, want het was een tijd waarin de burger aan zet was en daarvoor was samenwerken cruciaal. Vervolgens ga ik in op het destijds onconventionele ontwerpproces dat ten grondslag ligt aan de stadsvernieuwing. En tot slot komt de herwaardering van de stadsvernieuwing als erfgoed van een turbulente tijd aan bod.

De burger als ontwikkelaar

In de historiografie worden burgers steeds opgevoerd als actievoerders, als demonstranten, als dissidenten van de modernisering. Want rond 1970 kwamen veel bewoners in verzet tegen de plannen van de gemeente om grote delen van de binnenstad en de negentiende-eeuwse volksbuurten te slopen, hier moest de bestaande woonfunctie plaatsmaken voor verkeer en een modern zakencentrum met grootschalige kantoren. Tegelijkertijd worden bestuurders, met in de hoofdrol wethouder Jan Schaefer, bijna heroïsch beschreven als de bedenkers van een kleinschaliger stadsvernieuwingsbeleid dat juist gericht was op behoud van de woonfunctie en het bestaande stratenpatroon in de historische stad. Herman de Liagre Böhl schreef zelfs dat "Onder zijn bewind zetten veel architecten zich af van het Nieuwe Bouwen, zoals dat werd vertoond aan de Wibautstraat-Weesperstraat of in de Bijlmer."⁶ Deze omslag in het denken over de historische stad is op het Bickerseiland te zien aan weerszijden van één en dezelfde straat: aan de ene kant grootschalige

kantoorgebouwen en een omheinde parkeerplaats, aan de andere kant gerenoveerde woningen en kleinschalige woningbouw ingepast in de bestaande rooilijnen. Maar Jan Schaefer was wethouder vanaf 1978 en deze woningen aan de rechterkant op de foto werden ontworpen vanaf 1971 en de bouw begon in september 1973. Bovendien zagen we net in de inleiding dat in 1959 onder een aantal architecten al andere ideeën over architectuur en stedenbouw ontstonden.

Een ongepubliceerde tekening van Aldo van Eyck uit 1959 laat zien hoe hij toen al de ontwikkeling van de stedenbouw zag.⁷ Op de tekening staat elke kleur voor een functie: wonen, werken, verkeer en recreatie. De verschillende kleuren zijn in de oude stad wel herkenbaar, maar zij gemengd en vormen een organisch geheel. Hij noemt dit een menselijk stadsbeeld. Daarop volgde de chaos van de negentiende eeuw. Hij schrijft hier dat alle stedelijke “kleuren” elkaar wederzijds opheffen tot een ziek organisme. Dat is de reden geweest waarom modernistische stedenbouwers de vier stedelijke functies uit elkaar wilden trekken. Wonen in de buitenwijken, werken in een binnenstad vol moderne kantoren, verbonden door middel van snelwegen. Hij schrijft dat alle kleuren elkaar uitsluiten en noemt dit onmenselijk. De manier om weer tot een goede stedenbouw te komen, was in zijn ogen om te kijken naar wat de kwaliteiten van de oude stad zijn en die te intensiveren, zodat alle kleuren weer vervlochten zijn.

Van Eyck was niet de enige die in de jaren vijftig al de waarde van de oude stad begreep. Ook Geurt Brinkgreve, de oprichter van de VVAB, bepleitte vanaf 1954 handhaving en herstel van het oude stadsbeeld en van een gemengde woonfunctie.⁸ Hij was geen architect of stedenbouwkundige, maar “gewoon” een bewoner van Amsterdam die er vergelijkbare ideeën over de stad als geheel op na hield, want het ging hem niet om het redden van enkele bijzondere objecten in de binnenstad, maar om het ensemble van vele op zichzelf misschien niet eens zo waardevolle woonhuizen die samen wel het karakteristieke stadsgezicht vormen. Om dat te bewerkstelligen, ging hij samenwerken met onder andere bouwondernemer Huibert van Saane en Ruud Meischke, het eerste hoofd van het in 1953 opgerichte Bureau Monumentenzorg, en vele anderen. Wat zorgde voor de eerste restauratie die Stadsherstel in 1959 uitvoerde aan de Zandhoek. Van Eyck en Brinkgreve hadden echter wel hele verschillende opvattingen over hoe dat herstel van die oude stad eruit moest zien. Van Eyck was namelijk van mening dat het een eigentijdse interpretatie van de historisch gegroeide typologie moest zijn, zoals te zien op een tekening uit 1970 voor de vernieuwing van de Nieuwmarktbuurt, terwijl Brinkgreve stond voor historiserend restaureren en herbouwen met hergebruik van historische materialen. Beide visies zouden vanaf 1968 steeds meer gehoor vinden, wat mede te danken was aan een nieuwe groep actievoerders die opkwam, namelijk de bewoners die vroeg of laat hun buurten moesten verlaten door de sloopplannen van de gemeente.

Toen ik begon met mijn onderzoek naar de vormgeving van de stadsvernieuwing, bleek echter dat bewoners niet alleen in verzet kwamen. Zij zagen zich bovendien genoodzaakt om zelf alternatieve plannen voor hun buurten te ontwikkelen. De actiegroep uit de Dapperbuurt, genaamd De Sterke Arm, concludeerde bijvoorbeeld zelf: “Harde acties

helpen niet. Het enige wat helpt is hard bouwen.”⁹ Misschien hadden ze die strategie wel afgekeken van Geurt Brinkgreve. Maar terwijl Brinkgreve een restauratiebureau begon vanwaar hij werkte aan het herstel van de monumentale binnenstad, deden bewoners van de oude volksbuurten dat door vanaf begin 1970 de samenwerking aan te gaan met een jonge generatie architecten, veelal opgeleid door Van Eyck. Zij vormden hechte coalities, waarbij de buurtbewoners zorgen voor creativiteit en spontane initiatieven en de architecten brachten hun expertise in. De architecten Paul De Ley en Jouke van den Bout boden in februari 1970 uit zichzelf hun bouwkundige hulp aan tijdens een bewonersvergadering, waar zij op af kwamen naar aanleiding van een krantenbericht over het buurtprotest. Over hun aanpak zei Jouke van den Bout: “het ging hier om een echte relatie met de bewoners, de opdrachtgevers. Op gelijke voet. Om te weten te komen wat zo’n buurt, zo’n straat ook, voor ze betekent zonder dat ze het idee hebben “daar komt meneer de architect”. ”¹⁰

In de Nieuwmarktbuurt waren Aldo van Eyck en zijn compagnon Theo Bosch betrokken, Theo Bosch zei over de samenwerking met de bewoners in een interview: “Je voelde duidelijk dat het bij die mensen ging om een behoud van een manier van leven. Met die mensen wilde ik samenwerken.”¹¹ En dit gebeurde niet alleen in de binnenstad; ook in de negentiende-eeuwse buurten waardeerden de bewoners de sfeer en de betaalbaarheid van de arbeiderswoningen, en de reuring en het sociale contact dat het leven in de volksbuurten kenmerkte. In de Dapperbuurt bijvoorbeeld ontwikkelde actiegroep De Sterke Arm vanaf 1972 een alternatieve aanpak, met beslissingsrecht voor de buurtbewoners en volledige zeggenschap over de architectenkeuze. Nog voordat ze hier officieel fiat voor kregen, werden de architecten Hans Borkent, Rob Blom van Assendelft en Hein de Haan democratisch gekozen. Hans Borkent zei hierover: “Het unieke is juist [...] dat je nu kunt bouwen met actieve inbreng van mensen voor wie je bouwt.”¹² Hoewel deze samenwerkingsverbanden dus in iedere buurt anders tot stand kwamen, leidde het overal tot initiatieven om buiten de reguliere kaders om een informeel en destijds onconventioneel ontwerpproces te ontwikkelen. Hierdoor konden bewoners hun eigen ideeën over de stedelijke inrichting omzetten in zogenaamde buurtplannen: plannen voor en dóór de buurt. Én het lukte ze om die plannen ook uit te laten voeren.

Het ontwerpproces van de stadsvernieuwing

Voor mijn onderzoek heb ik drie casestudies geselecteerd: de Nieuwmarktbuurt midden in de historische binnenstad, het Bickerseiland in een historisch havengebied en de Dapperbuurt in de negentiende-eeuwse gordel. Het gaat dus uitdrukkelijk om zowel de binnenstad als de negentiende-eeuwse buurten, die ik – misschien een beetje tegen het zere been van veel erfgoedprofessionals – tot de historische stad reken. Voor alle drie de buurten maakte de gemeente grootschalige reconstructieplannen, die betekenden dat de buurten geheel of grotendeels gesloopt zouden worden. Maar parallel aan en in samenhang met protestacties tegen deze plannen, ontwierpen de bewoners en hun architecten alternatieve bestemmingsplannen en stelden ze een eigen stedenbouwkundig programma van eisen op.

Hierbij ontwikkelden ze een werkwijze die in de context van de naoorlogse stedenbouw als revolutionair kan worden beschouwd. Want in plaats van een blanco blad als uitgangspunt te nemen, inventariseerden ze de kwaliteiten van de bestaande omgeving, de manier waarop de bewoners die omgeving gebruikten, de bewonersbelangen en hun wensen. Vervolgens maakten de architecten een vertaalslag naar ruimtelijk ontwerp, waarop de ontwerpen weer voorgelegd werden aan de bewoners en op basis van de geleverde kritiek aangepast werden.

In de Dapperbuurt begon dat met een bezwaarschrift en een uitgebreid inspraakrapport tegen het zogenaamde Plan Duyff uit 1972. In plaats van de meanderende hovenverkaveling met grote gezinswoningen die de gemeente voorstelde, wilden de bewoners betaalbare woningbouw, zonder dat de identiteit en stedenbouwkundige structuur van hun buurt verloren zou gaan.¹³ Dat betekende behoud van het bestaande stratenpatroon en om dat te bereiken stelden de bewoners een verkaveling voor van gesloten bouwblokken met iets verspringende gevels in dezelfde kleuren, materialen en met dezelfde bouwhoogte als de oorspronkelijke negentiende-eeuwse bakstenen revolutiebouw. Bovendien wilden ze een gefaseerde sloop-nieuwbouw en betaalbare herhuisvestingsmogelijkheden in eigen buurt waarvoor ze een inventief doorschuifstelsel bedachten. Het resultaat was dat de gemeenteraad in juni 1973 een nieuw bestemmingsplan aannam waarin zonder dit expliciet te benoemen het voorstel van de buurtbewoners overgenomen werd, waarna de verdere uitwerking van het plan kon beginnen. De architecten reageerden op het buurtplan door al tekenend en schrijvend de wensen van de buurtbewoners en het bijbehorende straatbeeld te onderzoeken. Hierdoor kwamen ze tot het voorstel om de sprongen in de rooilijn te vergroten naar zes tot tien meter. Op de eerstvolgende buurtvergadering stemden de buurtbewoners hier unaniem mee in. Waarna de architecten dit verder uitwerkten en de bouw een jaar later – in 1975 – begon. Het resultaat is een eigentijdse herinterpretatie van de historisch gegroeide stad.

Ook voor het zuidelijke gedeelte van de Dapperbuurt maakten de bewoners met behulp van de architecten zo'n inspraakrapport met uitgangspunten voor de verkaveling. Hier stelden ze een flexibel verkavelingsplan voor met drie mogelijkheden: bouwen binnen de bestaande rooilijnen met lagere bebouwing (A), bouwen binnen de bestaande rooilijnen met onderbrekingen van de gevelwand (B) en bouwen met verspringende rooilijnen en bredere binnentuinen (C).¹⁴ Maar in dit geval ontstond een competitie tussen de gemeente en de buurtbewoners. Want Stadsontwikkeling, de stedenbouwkundige afdeling van de gemeente, vond dat zo'n flexibel verkavelingsplan te weinig zekerheid gaf. Dit leidde ertoe dat er twee concurrerende plannen ontwikkeld werden. Om de knoop door te hakken, werd er uiteindelijk een tentoonstelling georganiseerd waar bezoekers hun stem konden uitbrengen. Het resultaat was dat ruim 90% koos voor het buurtplan.

Op het Bickerseiland presenteerden de buurtbewoners al in mei 1970 hun ideeën over de vernieuwing van het eiland aan Stadsontwikkeling en het gemeentebestuur. In plaats van rigoureuze sloop en schaalvergroting door middel van de bouw van kantoren, wilden de buurtbewoners het vertrouwde karakter behouden en zij vonden daarvoor de

fijnmazige menging van wonen en werken en subtiele vervlechting van openbare ruimte en privéruimte kenmerkend.¹⁵ Daarom stelden ze voor om de bestaande huizen te renoveren en het woningbestand uit te breiden met nieuwbouw op braakliggende kavels, passend bij de schaal van de omgeving en de financiële draagkracht van de zittende buurtbewoners. Daarvoor zat er een ontwerp bij voor een braakliggend terrein op het eiland. Het ontwerp voorzag in stedenbouwkundige continuïteit door individuele articulatie van iedere woning door een verticaal gelede gevelwand in bruin baksteen met mansardedaken en trapeziumvormige erkers. De eerste steen voor dit gebouw werd gelegd in september 1973, vijf jaar vóórdát Jan Schaefer wethouder werd.

Vervolgens werkten de bewoners van het Bickerseiland en hun architecten aan een bestemmingsplan voor de andere kant van het eiland, langs het Westerdok. In de nota *Woon-werkruimte tussen poort en dok* verkenden ze scenario's voor mogelijkheden van een woonbestemming en in februari 1974 werd dit voorgelegd aan het gemeentebestuur.¹⁶ Het uitgangspunt voor de nieuwbouw was de ontwikkeling van een gebied met functiemenging en de combinatie van openbaarheid en beslotenheid. In de blokken waren de bestaande bedrijfswoningen, loodsen en een fabriekscomplex opgenomen en tussendoor waren dwarsstraten geprojecteerd die langs het Westerdok met elkaar verbonden werden. Tijdens een buurtvergadering vatte een bewoner de wensen van de buurt samen als een pleidooi "voor een goede en gezellige stad, dat wil zeggen een stad die niet alleen bestemd is voor de hogere inkomens, maar ook voor de lagere inkomens én een stad, die niet 's avonds helemaal stil en saai is omdat er alleen overdag gewerkt wordt."¹⁷ Dit buurtplan had een strategische rol in het protest van de bewoners en resulteerde erin dat de grond in december 1975 in erfpacht werd uitgegeven aan de woningbouwvereniging. Het resultaat was dat de Westerdokstrook in 1982 op basis van het buurtplan werd opgeleverd.

In de Nieuwmarktbuurt liep het tijdspad net iets anders vanwege de strijd tegen de aanleg van de metro. Dankzij adequaat optreden van Geurt Brinkgreve voor behoud van het Huis de Pinto was wel al een paar jaar vóór de sloop in 1975 besloten om af te zien van de vierbaans-snelweg dwars door de buurt en om het historische stratenpatroon te herstellen.¹⁸ Maar het duurde nog tot november 1980 voordat Theo Bosch het definitieve stedenbouwkundige plan dat hij in nauw overleg met de buurtbewoners had opgesteld naar het gemeentebestuur stuurde.¹⁹ De twee belangrijkste wensen van de buurtbewoners waarin het plan voorzag, waren ten eerste dat ná de nieuwbouw bovengronds niets meer mocht herinneren aan de metro, wat vooral te maken had met het feit dat de lijn van het metrotracé op dat moment het beeldbepalende gegeven in de buurt was. Ten tweede moest gestreefd worden naar kleurrijke, veelvormige architectuur om door middel van de nieuwbouw de verscheidenheid en diversiteit die de buurt volgens de bewoners ooit had terug te brengen. Zodoende kenmerkt zich het plan door behoud en herstel van het historische stratenpatroon met de typische waaivormige oriëntatie op de Waag die bij uitvoering van het plan van de gemeente verloren zou zijn gegaan. In de bijbehorende tekst was een vraag opgenomen die leidend moest zijn bij het ontwerpen van de individuele gebouwen: "hoe ervaart de gebruiker van de straat de hoogte van de bebouwing, waar

eindigt zonder dat hij er in het bijzonder op let de hoogtemaat?" Ook hier was het resultaat een eigentijdse herinterpretatie van het historische straatbeeld, met afbakening van de bouwhoogte door middel van hijsbalken en kroonlijsten of dakoverstekken. De tramlijn is echter vervangen door het ondergrondse metrotracé.

De waardering van de stadsvernieuwing

Al in 1988 stelde stedenbouwkundige Hans Davidson dat "de Nieuwmarktbuurt een kakofonie is geworden van vormen en kleuren die niets met elkaar te maken hebben."²⁰ Terwijl Hans Hagenbeek, één van de architecten die in de Nieuwmarktbuurt bouwde, van mening was: "als de metro hier niet was geweest, er niet die kwaliteit nieuwbouw was geweest. De strijdbaarheid van de buurt heeft zich in die kwaliteit ontladen."²¹ De meningen over de stadsvernieuwing zijn dus van meet af aan verdeeld. En dat is nog steeds zo. Tijdens een rondleiding afgelopen voorjaar was het eerste wat de aanwezigen zeiden toen we de Sint Antoniesbreestraat inliepen hoe lelijk de nieuwbouw wel niet is. Terwijl het Pentagon afgelopen september is aangewezen tot gemeentelijk monument na een aanvraag van Heemschut. Opvallend is dat het bij de historiserende nieuwbouw uit het restauratiebureau van Geurt Brinkgreve precies andersom is. De publieke waardering voor het karakteristieke stadsgezicht is hoog, of het nou helemaal origineel is of niet, binnen het vakgebied klinkt echter nog wel eens het verwijt dat het geschiedvervalsing is. Zo zag Aart de Vries, een medewerker van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg, in 1981 liever "de eigen tijd spreken in plaats van de klok terug draaien."²²

Maar misschien is dat laatste juist wel heel erg eigentijds? Want het is net zo goed de architectuur van de tegenbeweging. Van burgers die vonden dat het anders moest en ervoor zorgden dat het ook anders kón. En net als Geurt Brinkgreve keken de bewoners en hun architecten in de Dapperbuurt, de Nieuwmarktbuurt en op het Bickerseiland voor de vormgeving van de stadsvernieuwing naar de karakteristiek van de bestaande stad en naar lokale bouwtradities. Hun belangrijkste doel was om het karakter, de sfeer en de manier van leven van en in hun buurt te behouden. Ze dachten steeds vanuit de levendigheid van het straatbeeld en vanuit behoud en versterking van de sociale cohesie in de buurt. Alleen ze reproduceerden de oorspronkelijke vormgeving niet, ze kozen elementen uit die volgens hen bijdroegen aan de stedelijke ervaring en de beleving van de straat op ooghoogte. Naast de karakteristiek van de bestaande stad lagen dus sociaal bewogen uitgangspunten ten grondslag aan de vormgeving van de stadsvernieuwing. En die lieten de buurtbewoners regelmatig prevaleren boven hun esthetische idealen, want als de huur voor hun niet betaalbaar zou blijven, zouden ze de stad alsnog moeten verlaten.

Zodoende vormt de stadsvernieuwing een ensemble dat beoordeeld moet worden op waarden als variatie, functiemenging, levendigheid, veelkleurigheid, contrast, herkenbaarheid en bovenal op haar sociale én ruimtelijke functie voor de buurt. Daarbij staat het nieuwe niet tegenover het oude en historiserend niet tegenover eigentijds. In plaats daarvan is een nieuw geheel ontworpen waarin de stem van de burger vrij letterlijk doorklinkt. Net als Dapperbuurtbewoner Cor Rugaart kunnen we dus trots zijn op het

resultaat, in een interview zei hij: “En wat me echt goed doet, is dat de mensen nu op de hoek van de Dapperstraat blijven staan kijken. Dan zie je ze denken, hoe is het mogelijk, was dat nou die oude Wagenaarstraat, die puinhoop? En dat voel ik dan toch als een compliment aan de inspraak en de samenwerking met de architect en de ambtenaren.”²³

Conclusie

Tot nu toe heb ik alleen mannen heb benoemd en geciteerd. Dat geeft echter een volledig scheef beeld, want juist vrouwen vervulden een voortrekkersrol in het ontwerpproces van de stadsvernieuwing. Daarom laat ik hier tot slot twee foto's zien van vrouwen die belangrijk waren voor de stadsvernieuwing. Op de eerste foto staat Rietje Tapperwijn voor een woningbouwproject uit 1980 in de Derde Oosterparkstraat. Want onder haar aanvoering werd de Oosterparkbuurt vernieuwd. Ze was er geboren en getogen, had contact met iedereen in de buurt, kende iedereen en vocht samen met haar medestanders – voornamelijk vrouwen – voor haar buurt en haar medebewoners.²⁴ De tweede foto is van een inspraakavond, met in het midden Henk Kroon met een microfoon in zijn hand en naast hem staat Ireen van Ditshuyzen, die samen met andere vrouwen de drijvende kracht achter de vernieuwing van de Dapperbuurt vormde.²⁵ Ter afsluiting haal ik daarom nog een citaat van Jane Jacobs aan, uit haar beroemde kritiek op de modernistische stedenbouw met de veelzeggende titel *The Death and Life of Great American Cities* uit 1961: “Cities have the capability of providing something for everybody, only because, and only when, they are created by everybody.”²⁶

- ¹ Vriend, J.J., *Schoonheid van ons land. Architectuur*, Amsterdam (Contact) 1959.
- ² Apon, D.C., et al. (red.), 'Het verhaal van een andere gedachte', in: *Forum* 14 (1959) 7, pp. 195-248. Het volgende citaat komt uit deze publicatie.
- ³ Gemeente Amsterdam, digitaal artikel 'De Amsterdamse bevolking sinds 1900' d.d. 16 september 2022, <<https://onderzoek.amsterdam.nl/artikel/de-amsterdamse-bevolking-sinds-1900>> [geraadpleegd op oktober 2023].
- ⁴ Molen, F. van der (red.), *Op de schouders van reuzen. 100 jaar Gemeentelijke Volkshuisvesting*, Amsterdam (Stadsdrukkerij van Amsterdam) 2015.
- ⁵ Albers, A.C., 'Ontwerpen met 'direkte democratie'. Buurtbewoners, architecten en de vormgeving van de stadsvernieuwing in Amsterdam, 1970-1990', in: *Bulletin KNOB* 120 (2021) 2, pp. 1-19; A.C. Albers, 'Bloedbroederschap tussen buurtbewoners en architecten. Stadsvernieuwing in de Nieuwmarktbuurt, 1970-1990', in: *Amstelodamum* 108 (2021) 3, pp. 163-184.
- ⁶ Liagre Böhl, H. de, *Amsterdam op de helling: de strijd om stadsvernieuwing*, Amsterdam (Boom) 2010, p. 271.
- ⁷ A. van Eyck, *de ontwikkeling van de westerse stad*, schets voor een ongepubliceerde uitgave van *Forum*, eind 1959. Bron: Ligtelijn, V. en F. Strauven (red.), *Aldo van Eyck: Collected Articles and Other Writings, 1947 – 1998*, Amsterdam (SUN) 2008, p. 284.
- ⁸ Schoonenberg, W., 'Geurt Brinkgreve (1917-2005). De grote redder van de Amsterdamse Binnenstad', in: *Amstelodamum* 110 (2023) 3, pp. 156-174.
- ⁹ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Documentatie Dapperbuurt (DDB), toegangsnr.: ARCH01879, inv.nr.: doos 03 map 6, 'De Dapperbuurt heeft een bestemmingsplan gekregen', *De Sterke Arm in Dappernieuws*, september 1973.
- ¹⁰ Roos, J., 'Praten met Jouke van den Bout en Paul de Ley, omdat de mensen op het Bickerseiland er nog zitten', *Het Parool*, 10 juni 1976, p. 13.
- ¹¹ Th. Bosch, 'Het was verschrikkelijk moeilijk ze smal, smal, smal te laten zeggen', in: J. Bosma e.a. (red.), '*... de beste aktiegroep ter wereld...': 40 dorpsverhalen uit de Nieuwmarkt*, Amsterdam 1984, p. 65-67.
- ¹² IISG, DDB: ARCH01879, inv.nr.: doos 03 map 3, verslag gesprek projectgroep – inspraakgroep Zuid d.d. 9 september 1975.
- ¹³ IISG, DDB: ARCH01879, inv.nr.: doos 08 map 8, bezwaarschrift tegen het ontwerpbestemmingsplan Dapperbuurt van De Sterke Arm, 14 mei 1972.
- ¹⁴ Stadsarchief Amsterdam (SAA), archief van het Stadsdeel Oost (SDO): toegangsnr. 30666, inv.nr. 1612, rapport van de inspraakgroep Dapperbuurt-Zuid, 11 april 1975.
- ¹⁵ Paul De Ley en Jouke van den Bout, alternatief bestemmingsplan voor het Bickerseiland, januari 1971. Bron: Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Ley, P. (Paul) de / Archief, nummer toegang LEYP, inv. nr. LEYP2 (gepubliceerd in: *Plan 2* (1971) 2).
- ¹⁶ Stadsarchief Amsterdam (SAA), Archief van Projectgroep Gouden Reael (PGR), toegangsnr. 31095, inv.nr. 62, nota *Woon-werk ruimte tussen poort en dok* van het AWE, d.d. 24 januari 1974.
- ¹⁷ SAA, PGR: 31095, inv.nr. 49, uitnodiging aan buurtbewoners voor ontwerpteam n.a.v. informatieavond d.d. 5 juni 1978, 24 juni 1978.
- ¹⁸ Schoonenberg, W., 'Hoe de Nieuwmarktbuurt werd gered', in: *Amstelodamum* 100 (2013) 1, pp. 3-23.
- ¹⁹ Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, Bosch, T.J. (Theodorus Johannes / Theo) / Archief, nummer toegang BOSC, inventarisnummer BOSC479, beschrijving en toelichting op stedenbouwkundig plan reconstructiegebied Nieuwmarkt, november 1980.
- ²⁰ Maanen, R. van, 'Violet tussen de bakstenen: de nieuwe kleuren van de oude stad', *Vrij Nederland*, 9 juli 1988, p. 24.
- ²¹ Ellenbroek, W., 'Uithuilen en opbouwen', *de Volkskrant*, 29 april 1983.
- ²² Schoonenberg, W., 'Geurt Brinkgreve (1917-2005). De grote redder van de Amsterdamse Binnenstad', in: *Amstelodamum* 110 (2023) 3, p. 170.
- ²³ SAA, HB: 30917, inv.nr. 122, informatieboekje derde bouwproject noordoosthoek, mei 1978.
- ²⁴ Tineke Kalk, 'Buurt in aksie', <www.geluidenuitooost.nl/wonen/buurt-in-aksie> [geraadpleegd op 27 August 2021].
- ²⁵ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), archief van Ireen van Ditshuyzen (IVD): arch00475, inv. nr.: box 16-27, Stukken, notulen, nota's, aantekeningen en documentatie betreffende De Sterke Arm, de projectgroep Dapperbuurt, inspraakgroepen, straat- en themagroepen (per jaar verzameld, verder niet geordend).
- ²⁶ Jacobs, J., *The Death and Life of Great American Cities* [1961], New York (Vintage) 2016, p. 238.